

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА CCLXXVI

СПОМЕНИЦА

КЊИГА 12

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

КЊИГА 13

Уредник

Академик ПЕТАР С. ЈОВАНОВИЋ

Управник Географског института САН

У СПОМЕН
ТРИДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ СМРТИ
ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

16 I 1957.

Научно дело

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА САН

БЕОГРАД

1957

СРБИЈА

ПРОЦЕНА

ТУРИСТИЧКИ

ИЗДАВАЧКА

У СЛОБЕН

ТЕЛЕГРАФСКО-ТЕЛЕФОНСКИ

ЈОВАН ЦВЈИЋ

БИБЛИОТЕКА
ГЕОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
„ЈОВАН ЦВЈИЋ“

И. Број 3500

САДРЖАЈ

	Страна
1. <i>Александар Белић: О Цвијићу</i>	3
2. <i>Павле Вујевић: Живот и јавни рад Јована Цвијића</i>	5
3. <i>Петар С. Јовановић: Цвијићев физичко-географски рад</i>	15
4. <i>Д-р Васа Чубриловић: * * *</i>	21
5. <i>Војислав С. Радовановић: Цвијићева антропогеографска испитивања</i>	25
6. <i>Боривоје Дробњаковић: Јован Цвијић и његов значај за етнолошку науку</i>	35

Српска академија наука у заједници са Српским географским друшћвом, Географским институтом САН, Географским заводом Универзитета, Историјским друшћвом и Историјском катедром Универзитета, Етнографским институтом САН и Етнологском катедром Универзитета приредила је свечану академију поводом педесетогодишњице од смрти Јована Цвијића на дан 16 јануара 1957 г. у свечаној сали Српске академије наука. На свечаној академији су одржани приложени говори.

Академик АЛЕКСАНДАР БЕЛИЋ,
претседник САН

О ЦВИЈИЋУ

Прошло је пуних тридесет година од смрти Цвијићеве, а његов лик светли у нашем народу и побуђује поштовање у свету. Толико је он у сећању људи. То не значи, наравно, да се ништа од онога како је он износио није изменило у науци јер би то било рђаво сведочанство за саму науку, већ да је он и као научник и као учитељ остао у свежој успомени свих који су га знали, који су се код њега учили и са њиме радили. Време је учинило да се садржина тог сећања објективизира и претвори у симбол са којим је везан велики успех у науци. Али са њим је везан и неизмеран рад. И у том новом значењу он је започео други живот.

Своју оданост научноме раду Цвијић је још за живота ставио инстинктивно изнад свега осталог; он је том просвећеном осећању потчинио све остало у животу. То је могло дати добре резултате само ако је удружено у исто време и са великом радном снагом и правим истраживачким талентом. Само све то троје удружено у једној личности, као што је било код њега, могло је дати оно горостасно дело које је Цвијић за собом оставио.

Када је отпочињао какав рад, Цвијић је горео не знајући тада ни за умор ни за одмор. Његова би сва пажња била тако обузета једном мишљу и једним интересом да би га из својих стега ослобођавала тек кад би цео посао био готов. Умео је тако и ноћи и дане да проведе у непрекидном раду одвајајући се од целог света у своје кабинету. Неуморан је био у сваком послу који је започињао: и кад је ишао на терен проучавања ради, и када је студирао и када је износио резултате свога рада. Зато је и могао не само да дубоко уђе у географске проблеме свога времена него да покрене, и изван њих, читав низ дисциплина и да сакупи око њих сараднике, да их добро школује и за научни посао веже за цео живот. Географија, геологија, антропогеографија, са многим другим сродним дисциплинама — славе у њему данас не само оснивача или многоструког разрађивача него и човека који је умео прикупљањем око својих научних предузећа људи који су његово дело прихватили да му осигура и будућност. Географија, народни живот, наша насеља и све друго што прати развој нашег народа,

његова живља и њихове културе, уколико се то могло утврдити на основу проучавања наше природе и наших традиција које су у народу живеле, — извучено је из помрчине на видело и стављено на расположење даљим испитивањима. Цвијићевим безграничним трудом и његовим потстицањем, властитим примером, — и готовошћу за подношење жртава за научни рад, — дисциплине које је он основао живе су у нашој разређеној научној атмосфери тадашњег времена многоструким животом који се продужава и у данашње време.

Тако је Цвијић подигао у себи самом, у своје животу и раду, један од најдрагоценијих научних споменика у нашем народу. Он је јасно показао да без великих жртава нема великих дела, а без малих — да нема никаквих. Данас, прослављајући његово име и његове заслуге ми смо срећни што можемо рећи да се у Цвијићу остварила она велика истина о правом смислу за научни рад коју су означили толики синови нашег народа као: Вук, Даничић, Стојан Новаковић, Тесла, Мих. Петровић и др., и који су сви, до последњег, јасно осећали да се у науци могу постићи прави резултати ако је научни дух удружен са несаломљивом вољом да се истраје у раду до крајњих граница. И један је од тих великана наше науке с правом рекао да се за народ може умирати на сваком за њ корисном послу; а Цвијић је један од првих који је то својим животом и својим делом доказао.

Тако су створени чврсти услови успешног рада на корист народне заједнице. У реду оних стваралаца у којима се ти сјајни услови сваког научног успеха јасно огледају — Цвијић заузима једно од почасних места.

Клањајући се данас његовој славној успомени ја отварам ову данашњу свечану академију у славу његову!

ПАВЛЕ ВУЈЕВИЋ, дописни члан
председник Српског географског друштва

ЖИВОТ И ЈАВНИ РАД ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

Јован Цвијић рођен је у Лозници, на Михољдан, 29 септ. по ст. 1865 г. По оцу је био пореклом из трговачке, по мајци из сељачке породице.

Основну школу и два разреда гимназије свршио је у родном месту, два даља разреда у Шапцу, а вишу гимназију у Београду. Цвијић је описао своје детињство и школовање у гимназији у књизици „Из успомена и живота“ (Нова Војводина, Нови Сад, 1923). Ту износи како су на њега утицали прелаз из Лознице у Шабац и у Београд, наводи који су наставници имали већи утицај на његов духовни развитак, шта је све читао, и ко су му били присни другови. Цвијић је много читао још од детињства, а у гимназији је обратио пажњу озбиљној литератури, у вишим разредима нарочито социјалистичким чланцима и књигама, чије су мисли биле у сагласности са његовим идеализмом. Цвијић сам наводи да му је ово читање јако проширило поглед на живот и на свет, развило му је укусу за социјална и економска питања и за познату социјалистичку критичност.

Цвијић је, пре свршетка гимназије, намеравао да учи медицину, а истовремено да се бави и биологијом. Али се после испита зрелости, стицањем материјалних неприлика, и по наговору његовог ранијег учитеља Владимира Карића, решио да учи географију. Карић му је том приликом с одушевљењем говорио о научној вредности и значају географије, која се тада изграђивала на новим основама. Зато мисли да се Цвијић сада упише на Велику школу, а доцније ће бити послан на страну. Он ће се старати да Цвијић задовољи своје научне тежње, а ставио му је на расположење све научне књиге које је имао.

Тако се Цвијић уписао за студента Велике школе 1885 г., коју је свршио 1888 године. Ту се одао стручним студијама, доцније и испитивањима, са вољом и жаром који су га целог обузели. Његов први научни рад „Прилог географској терминологији нашој“ („Просветни гласник“ 1887 и 1888), који је написао као студент, показује са коликом се марљивошћу посветио географији. Истовремено је почео испитивати и крашке појаве у Србији, а први рад о томе је изашао почетком 1889 године.

После једногодишњег наставничког рада у II београдској гимназији, Цвијић је послат као државни питомац на Универзитет у Бечу, ради усавршавања и припрема за озбиљне научне радове. На бечком Универзитету провео је пуне три године, од 1899 до 1892, баш у доба када је млад и чувени професор Албрехт Пенк излагао у својим предавањима модерне правце географске науке, нарочито геоморфологије. Ту је био и знаменити геолог Едуард Сис, који је особито привлачио младог Цвијића, а који се доцније много интересовао за Цвијићеве радове о тектоници Балканског Полуострва. Цвијићеве учитељи у Бечу били су и славни метеоролог и климатолог Јулиус Хан и одличан професор историске географије В. Томашек. Цвијић се при своме бављењу у Бечу упознао и са назорима многих геолога, који су радили у разним установама, а бавили се и испитивањем Балканског Полуострва. Сем тога су Цвијићу знатно помагале у усавршавању и честе екскурзије по околини Беча или у разним крајевима Аустроугарске са наставницима и асистентима географије и геологије. У Бечу је био промовисан за доктора Филозофије, а његова дисертација, и прво велико научно дело, „Das Karstphänomen. Versuch einer morphologischen Monographie“ изашла је почетком 1893 год.

Цвијић је, набрзо затим, марта 1893 г. био наименован за редовног професора Велике школе у Београду, где је остао на дужности све до своје смрти. За уводно предавање узео је тему „Данашње стање географске науке“.

Цвијић је као заслужни наставник на Великој школи, доцнијем Универзитету, неоспорно био један од најспособнијих организатора научног рада. Он је на својим предавањима умео да студенте заинтересује за научне проблеме, који истовремено и њега лично интересују, тако да храбријим и бистријим међу њима омили бављење у природи, напорне екскурзије, савесно испитивање неких детаљнијих питања, да би се доцније оспособили за веће и теже радове. Ту је откривао начин свога мишљења, показивао је како се разрађује одређен проблем, док се постепено не дође до његовог решења. На предавањима је био достојанствен, озбиљан, и код ученика је уливао велико поштовање.

Цвијић је у току својих наставничких дужности, на многобројним и често дуготрајним путовањима, која је почео још 1888 г., испитивао и проучавао разне географске појаве. Пред њим је било огромно поље недотакнутих научних проблема Балканског Полуострва, а темељна научна спрема, и свест да својим напорима чини знатне услуге отаџбини и напретку модерне географије, стално су га гонили напред. Снажан духом и телом, Цвијићева појава одавала је велику енергију и необично јаку вољу. То је био разлог што је веровао у своје здравље и тога ради предузимао је изванредно напорна научна путовања, често веома далеко од неког иоле већег насеља. Годинама је неуморно пешачио или јахао, годинама се прилично дуго бавио у природи, било на планинама, у котлинама, пространим крашким пољима, гудурама, итд., савесно уносећи у бележницу сва учињена посматрања, без обзира колико су она тренутно важна. „Карта екскурзија Јована Цвијића по Балканском

Полуострву и јужнословенским земљама“ од 1888 до 1925 г. приложена је уз „Гласник Географског друштва“ за 1925 годину.

Како је Цвијић до краја прошлог века написао двадесетак већих научних радова, он је већ 1899 г. постао редовни члан наше Академије наука.

Наравно, ни Цвијић се није стално бавио само чисто научним испитивањима. Сам спомине да је, као сви ми, живео у великом и узрујаном времену, у коме су израђиване основе наших погледа и метода рада на националним и територијалним питањима. Јако везан за нашу народну целину, морао је у томе најживље учествовати, често с великом љубављу и вољом.

Цвијић је изнео на другом месту, „Из успомена и живота“, откуда се поред науке бавио и националним питањима. Он је, још као студент на бечком Универзитету, упознао људе из свих крајева наше државе и пропутовао је већи део динарских области и један део Македоније. Тада га је заболела беда нашег положаја и општег стања народа, нарочито у нашим крајевима под Турском, а приликом доцнијих путовања по Босни, Херцеговини и Македонији осетио је сву тежину, готово очајно стање у тим крајевима, и то тим више, што је познао живе силе народа, које се отимају и неће да пропадну... Отуда је потекло његово интересовање и његов национални рад, а отуда је дошло и то што му се — у почетку — често замерало како да се један геоморфолог и геолог бави и политичко-етнографским питањима.

То су несумњиви разлози што је Цвијић, у оном нервозном добу, које је претходило анексији Босне и Херцеговине, активно учествовао 1903 г. на оснивању студентског друштва „Словенски југ“, стално пратио његов национални рад, нарочито од 1906 г., када је претворено у грађански клуб. Цео тај омладински покрет гледао је у Цвијићу свога вођу и учитеља.

Свестрано познавање наше земље и народа знатно је помогло Цвијићу да све националне интересе брани толико убедљиво да су нашли великог одјека и код научних и политичких кругова иностранства. Својим национално-политичким радовима знатно је допринео и ширењу научних схватања и јачања националне свести код широких слојева народа, па му је и то неизмерна заслуга.

Познато је да Цвијић није никад водио активну политику, али је ипак имао своја политичка убеђења. До њих је дошао личним познавањем народа, народних потреба и анализом народне душе. И, одиста, у сваком Цвијићевом националном раду има и његових политичких схватања.

Али се Цвијић у таквим радовима никад не истиче као шовиниста, већ се држи на научној висини, па и најтежа питања националне политике ставља на терезије правде и научне истине. Стога је своје политичке погледе казивао увек отворено, не бојећи се да код шире јавности изгуби, можда, дотадашњу популарност.

Тако је, на пример, Цвијићева студија „Главне особине централних области Балканског Полуострва“, штампана 1904 г. у „Српском књижевном гласнику“, више географско-политичке садржине, па се зато

и могла узети за основу у решавању спорних политичких проблема приликом деобе Европске Турске. Ту су нарочито значајни подаци о тектонском склопу ових крајева и о главним саобраћајним путевима, о важности Цариграда и Солуна, о географском положају Старе Србије и Македоније, о централној области и балканском територијалном језгру, чије је средиште Скопље, о главним рашко-македонским котлинама, као и о политичком значају Новопазарског Санџака, односно Рашке.

Доцније се, поводом анексије Босне и Херцеговине, Цвијић обратио просвећеним народима у иностранству значајном расправом „Анексија Босне и Херцеговине и српско питање“, изашло на српском 1908 г., а одмах затим на француском, руском, чешком језику, са изводима и на енглеском, тумачећи тежак положај нашег народа и бранећи његове оправдане тежње. Ту истиче да су ови крајеви по вредности народа, по његовом централном положају у етнографској маси српско-хрватског народа и по згодној мешавини православних и католика кључ српскога питања. Ту већ наговештава ослобођење од аустроугарског јарма и спомиње како су Срби свом снагом и свим бићем својим претставници правог национализма и тежње за својом и југословенском самосталношћу.

Босански мухаџири су се, после анексије, почели исељавати у великом броју, што се десило и раније, после окупације Босне и Херцеговине, у оба случаја више из психичких него из економских разлога. Цвијић је, тим поводом, написао документован чланак „О исељавању босанских мухамеданаца“ („Српски књижевни гласник“, 16 јун 1910), у коме је другачији и по стилу, и по осећају. То је био научни крик Шантићевог песничког „Остајте овђе“, на чијој свакој страни избија самилост према беди исељеника и њихових породица. Цвијић је био очевидац велике беде у њиховим новим насељима у Малој Азији, где је знатан број досељеника умро, нарочито много деце, услед сувог поднебља са ретким рекама и изворима, а оно што је остало у животу, незадовољно је. У неизмерној беди су живели чак и мухаџири, који су се иселили у Стару Србију и Македонију. Код врло многих од њих се жалост за кућом и домовином развила до праве болести.

У школској 1906/07 години, Цвијић је био ректор београдског Универзитета. То је била, у оном мирном времену, више почаст, него напоран и дуготрајни свакодневни посао. Цвијић је, у томе својству, о прослави Светог Саве, одржао ректорски говор „О научном раду и о нашем Универзитету“ (штампано у засебној књижици почетком 1907 г.), који даје студентима корисне савете како ће постати заслужни чланови друштва и народа, и како се могу формирати у научне раднике. Напомиње да је од најтежих последица уображавано прецењивање самога себе, тежња за брзим научним успехом, која квари мирноћу и спокојство, тако потребно за велики, озбиљан и методски рад. Напротив је, поред способности духа и дубине осећања, потребна за све веће послове јака воља, која није само тренутна, већ је способна да годинама иде за својим задацима и проблемима. Треба се навићи и о проблему, послу, или професији дуго, кашто и непрекидно мислити, док се не нађу решења. „Има светлих часова, нарочито светлих ноћи, које се

ретко јављају; у њима се најде решење питања, или се смисле велики планови научнога рада. То доба духовне луцидности и креације ваља употребити, а не по оној обичној људској, још више оријенталској тромости мислити на одмор. То махом организму не штоди, али и ако штоди, организам је само зато ту да се честито утроши“. Изгледа као да је Цвијић ову последњу реченицу написао о самом себи.

Нешто доцније, 18 фебруара 1907 г., Цвијић је одржао говор у Колу српских сестара „О националном раду“ (Српски књижевни гласник, 1907), у коме је изнео и своја национално-политичка схватања. Ту Цвијић подвлачи како „национализам треба да је део живота сваког појединца... сваки мора да инстинктивно стави народну целину и њене интересе испред себе и својих личних интереса. Само се тако у ствари од једног скупа личности прави народ... Стално се морају стављати национални интереси испред интереса пролазних група и појединаца, па ма ко они били. А онај, који хоће да води народ, мора тежити да уведе строгу дисциплину горњег смисла у своје властите радове... Без оваких схватања, која треба да обузму већину народа, не може један народ ни постати ни остати велики. Међутим, и кад је држава мала, а њен народ има овакву националну љубав и дубину, она је огромна снага, и та ће се снага показати у свима правцима, јер њен народ хоће инстинктивно да жртвује сваку своју личност, групу, партију за интересе народне целине.“

Оснивање Српског географског друштва на Благости 1910 г. било је за Цвијића важан и радостан догађај. У свом чланку „Географско друштво и Гласник“ (Гласник Српског географског друштва. Свеска I, 1912) наводи да се на то био одлучио што је ојачао центар на београдском Универзитету, што имамо знатан број географских стручњака у Србији и осталим југословенским земљама, а још већи је број интелегентних људи који су се заинтересовали за географска и антропогеографска испитивања. Позиву за оснивање Географског друштва одазвали су се не само географи и многи стручњаци сродних наука из Београда, већ је и знатан број стручњака из Србије дошао на први састанак. Осим тога су добивени одзиви и из других држава, из којих се види да и страни стручњаци мисле да је Београд заслужио да се у њему оснује прво географско друштво на Балканском Полуострву. Цвијић је на првом састанку изнео у главним линијама двоструки задатак Српског географског друштва: научни и стручни рад, и популарисање знања из географије и сродних наука.

После две године унутрашњег рада, друштво је од 1912 г. почело издавати и свој часопис „Гласник Српског географског друштва“, који излази из сада, са малим прекидом за време Првог светског рата, тј. од 1915 до 1920 г., и за време окупације, односно од 1941 до 1946 године. Цвијић је био не само оснивач нашег Географског друштва, већ је био и његов духовни отац, веома агилан стални претседник, и највреднији сарадник Гласника.

Али се жалостан догађај десило почетком јуна 1912 г., приликом вожње бродом од Београда до Шапца, када је Цвијић први пут озбиљно оболео. Д-р Милорад Драгић је написао о томе чланак у „Политици“

од 16 јануара 1936 г., приликом 9-огодишњице смрти Цвијића, под насловом „Болести великих људи“, а по тачним белешкама госпође Цвијић. Ту наводи да су лекари у Шашцу ставили дијагнозу: камен у жучи, али је после три дана настало запаљење плућа. Цвијић је крајем лета исте године отишао на лечење од жучи у Карлове Вари, па ипак су му се болови јављали и у току 1913 године.

Крајем Балканских ратова, када је наша војска заузела арбанашку обалу од Љеша до Драча, Цвијић сматра да би Србији требало осигурати једно морско пристаниште. У чланку „Издазак Србије на Јадранско Море“ (Гласник Српског географског друштва. Свеска 2, 1913; оригинал је штампан на немачком у „Petermann's Mitteilungen“, Dezember 1912) износи могућности за остварење овог важног питања, али би Србија, у том случају, морала добити део арбанашке обале, због економске самосталности, што Цвијић назива антиетнографском нужношћу. Цвијић одлучно брани своју тезу против разних приговора средњеевропске штампе, узбуђења аустроугарских кругова, и писања да Србија тиме хоће да изазове европски рат. На срећу је после Првог светског рата добивено много више, и без икаквих политичких компликација.

Цвијић је у току овог светског рата вршио важне националне задатке. Још почетком рата, 1914 г., штампао је у Ници, као брошуру, велику расправу „Јединство и психички типови динарских јужних Словена“, уз коју је била придодата карта са извученом границом наших територијалних захтева. Цвијић ту указује на тежак географски положај Србије, али му је главна тежња била да добро оријентисаним људима у Европи, којима су тежње и права Србије биле и раније познате, да јасне погледе о југословенској целини. Брошура је била предата и претставницима великих сила.

Цвијић је почетком идуће, 1915 г., са енглеским пријатељима Словена, подузео у Лондону акцију за политичку и материјалну помоћ.

Ујесен исте године, приликом нашег повлачења, Цвијић је био додељен генералу Сарају у Солуну као научни саветник. Али, када се увидело да савезничка војска у Солуну не може предузети офанзиву за неко време, Цвијић је отпутовао у Швајцарску, у Нешател, где се бавио готово целе 1916 г., припремајући научна обавештења о циљевима Јужних Словена. Исте године штампано је и Цвијићево дело „Questions balkaniques“ (Attinger frères, Paris et Neuchâtel, 1916), у коме се налазе и географске основе македонског питања, што је доцније послужило као научна база за поновно решавање наших националних тежњи на Југу.

По позиву и молби Видал де ла Блаша да на Сорбони одржи курс о географији Балканског Полуострва, Цвијић је отпутовао у Париз, где остаје 1917 и 1918 г. Лисиен Галоа, професор Универзитета у Паризу, сећа се тога и пише да Цвијић није имао при себи много података. Али је он владао предметом у толикој мери да се није могло запазити да би ишта било написано на брзу руку. На многобројна наваљивања објавио је та предавања на француском у великом делу „La Péninsule Balkanique. Géographie Humaine“ (Librairie Armand Colin, Paris, 1918);

то је најбоље, најпотпуније и научно најдокументованије дело које данас имамо о балканским народима.

Цвијић је, поред наставничке дужности у Паризу, био врло активан и у пропаганди наших жеља, а нарочито важну улогу имао је на Конференцији Мира, као претседник територијалне секције у делегацији С. Х. С. За Конференцију је написао и информативни мемоар „Frontière septentrionale des Yougoslaves“ (Paris, 1919), са три карте у боји, а израдио је и основу за усвајање југословенске тезе. Професор Божић Марковић написао је о томе ово: „Пред великим светским форумом нашла је народна ствар свога правог заступника и браниоца. За време Конференције Мира, где су имала да се преброде многа мучна питања, без претеривања се може рећи да је срећа што смо имали Јована Цвијића“. Заиста, његова научна аргументација и његов лични углед код страних делегата знатно су одлучивали при повлачењу граница наше нове државе. Ради тога је остао у Паризу и 1919 године.

Првим светским ратом испуниле се две велике идеје и жеље: једна веома стара и дубоко укоревана у свести српског народа, уједињење Српства, и друга, уједињење три наша племена, Срба, Хрвата и Словенаца. За ову Цвијић вели у своме чланку „О нашој држави“ (Просветни гласник. Свеска I, 1920) да је била скоро искључиво идеја мислилаца, која се почела практично приводити у дело од формирања српско-хрватске коалиције и од оснивања студентског друштва и листа Словенски Југ у Београду. Цвијић се, после Трианонског уговора о миру, нашао међу првима од наших меродавних личности који је поставио основу за будућу политику наше нове државе. То је програм веома широких погледа о сарадњи Срба, Хрвата и Словенаца. О томе је писао већ у споменутој расправи „Јединство и психички типови јужних Словена, као и у чланку на француском „Unité ethnique des Yougoslaves“ („Scientia“. Vol. XXIII., Milano, 1918).

Цвијић се вратио из Француске у Београд крајем лета 1919 г. Тада је био изабран по други пут за Ректора београдског Универзитета, коју је дужност обављао у школској 1919/20 години. Али је, овог пута, имао пуне руке посла око оснивања пет нових факултета: филозофског у Скопљу, правничког у Суботици, а медицинског, пољопривредног и геолошког у Београду. Сем тога је издејствовао решење Министарског савета да се нашем Универзитету уступи земљиште ранијег Археолошког музеја, а крај њега да се откупи друго земљиште на коме је подигнута нова зграда Универзитета, у којој је сада Природно-математички факултет. У исто време је Карнегијев фонд даровао сто хиљада долара за зидање Универзитетске библиотеке, која је подигнута на бившем Тркалишту.

Цвијић је, у међувремену, чинио многе научне екскурзије, али сада у новим крајевима, који су раније припадали Аустроугарској монархији.

Средином 1920 г. Цвијић је добио још један важан и деликатан задатак да буде главни претставник наше државе на Корушком плебисциту. Из Београда је пошао 5 јула 1920 г., заједно са г. Јов. М. Јовановићем. Успут свраћа у Љубљану и — опет занесен научним пи-

тањима — полази одатле аутомобилом до испод Триглава, затим је јахао, и најзад пешачио пуних 11 часова. Из Љубљане су 14 јула отишли до Врбског Језера, у Корушкој, где је Цвијић неуморно радио на пословима око плебисцита, и одржавао многе састанке са нашим људима и страним делегатима. Ту је написао и информативни чланак „Корушки плебисцит“ (Јован Цвијић, Говори и чланци. II. Београд, Издавачка књижара „Напредак“, 1921) о томе под којим се погодбама за нас он врши, и какве су стварне прилике и изгледи за нас у зони А. Али се, поново занесен омиљеним испитивањима научних проблема, решио крајем августа да учини напорну екскурзију на Пастерце (Велики Глокнер). Пошто човек, са уговореним коњима, још није био стигао, а бојећи се да га не ухвати ноћ, Цвијић је пошао пешице са својим пратиоцима. На путу га је, међутим, ухватила снежна мећава. Изнурен напорним пешачењем и невременом Цвијић се вратио натраг, али ускоро затим тешко оболи, јер су се 2 септембра јавили јаки жучни напади, који су трајали четири часа, тако да је пренесен у Целовец. Сви су били забринути због критичног стања Цвијићевог срца. Ипак је одолео и овој опасности, те је касније отишао у Беч ради консултовања лекара, а затим на лечење у Карлове Вари. Вођење плебисцита наставио је г. Јов. М. Јовановић. По повратку своје дому, половином новембра 1920 г., Цвијић је био разочаран и дубоко потресен резултатом Корушког плебисцита.

После тога наступило је релативно побољшање здравља, за које време Цвијић обнавља свој разрушени Географски завод, а наставља и даље интензиван научни рад. Наравно, Цвијић је доцније све мање ишао на екскурзије, него се сав посветио сређивању својих ранијих проматрања за своје најглавније и најмилије дело „Геоморфологија“. Од тога капиталног рада изашле су две велике књиге, 1924 и 1926 г., друга непосредно пре смрти овог знаменитог научника.

Цвијић је 1921 г. био изабран за претседника наше Академије наука, и то је остао све до своје смрти.

Приликом конгреса чешких природњака и географа, који је одржан још 1914 г., Цвијић је дао прву иницијативу за организовање словенских географских конгреса, али су његово остварење онемогућили доцнији судбоносни догађаји. Цвијић се, после свог лечења у Карловим Варима, крајем октобра 1920 г., састао једног дана у Прагу са чехословачким претставницима наука, и поново је истакао потребу да се што пре организује конгрес словенских географа и етнографа. То је врло добро примљено и од свих научних кругова и од чехословачке владе. На предлог са наше стране је решено да се први такав конгрес одржи у Прагу, с једне стране због погодног географског положаја Чехословачке, а с друге, што су тамо сви научни институти богато опремљени и сјајно уређени. Тако је свечано отварање I конгреса словенских географа и етнографа одржано почетком јуна 1924 г., када је и Цвијић поздрављив конгрес, као претставник наше делегације, и у свом говору је изјавио да је конгрес стална организација и да ће се повремено састајати у разним словенским земљама. Цвијић је, овом приликом, изабран за почасног претседника.

Исте ове године, 18 октобра 1924, прослављен је јубилеј у част Јована Цвијића, у међувремену између три значајна датума: децембра 1922 г. навршило се 35 година откако је Цвијић дао први прилог географској науци, марта 1923 навршило се 30 година како је дошао на Велику школу као редовни професор, а октобра 1925 навршиће се 60 година од рођења нашег знаменитог научника. Ову свечаност су приредили београдски Универзитет, у коме је Цвијић био један од најистакнутијих чланова, Географско друштво, чији је оснивач, и Географски завод Универзитета, коме је био одличан вођ. Том приликом је предат Цвијићу велики „Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу поводом тридесетпетогодишњице његовог научног рада“ од стране његових иностраних пријатеља и домаћих сарадника.

Али се у току 1924 г. Цвијићево здравље опет погоршало. Тако је 2 марта око поноћи добио први пут страشان астматичан напад, што се поновило и 22 априла са нешто мањом јачином, али са дужим трајањем. Цвијић је због ових напада отишао, крајем маја, у Беч, ради консултовања стручњака за болести срца, а одатле је отпутовао у Праг, на поменути Конгрес.

У зимском семестру 1924/25 г., Цвијић је, по позиву Универзитета, предавао на Сорбони о крашким појавама. У Паризу је 20 фебруара и 18 марта добио два тежа астматична напада, и требао је да се одмара, али Цвијић то није могао учинити. За то време, наиме, прави напорне екскурзије по југозападној и јужној Француској, испитујући пећине, а у међувремену добија опет астматичне нападе, тако да је, понекад, ноћу добивао инјекције, а дању вршио научна испитивања.

Маја 1925 г. Цвијић се вратио у Београд, где наставља свој обичан рад, али августа исте године одлази поново у Карлове Вари из предострожности од жучних напада. Међутим су за време вожње отпочели астматични напади, који су се у Карловим Варима јављали све чешће. Због њих није могао обавити намеравано лечење, и после месец дана вратио се у Београд, где је 23 септембра добио жучни напад. Услед тога је наступило опште погоршање болести, нарочито срца. Али се, после пуштања крви, осетио лакше и ускоро се знатно опоравио. Тада је опет почео да иде на Универзитет и да научно ради.

Прилично добро осећање Цвијића трајало је до половине маја 1926 године. Доцније су астматични напади постајали све јачи, срце је почело слабити, и здравље се погоршавало, а затим побољшавало, што је трајало све до Цвијићеве смрти. Међутим при сваком побољшању здравља, Цвијић наставља свој научни рад. Тако се на Цвијићу потпуно осведочило „да је организам само зато ту да се честито утроши“.

Цвијић је за своје знамените радове добио многа одликовања. Добио је, између осталог, златне медаље од Royal Geographical Society у Лондону и од American Geographical Society у Њујорку, златну медаљу „Conrad Malte-Brun“, сребрну медаљу „Eugen Potron“ од Société de Géographie у Паризу и медаљу „Gauthiot“ од Société de Géographie Commerciale у Паризу. Био је почасни и дописни члан многих академија и разних научних друштава, а 1924 г. добио је титулу почасног доктора париске Сорбоне.

Академик ПЕТАР С. ЈОВАНОВИЋ,
управник Географског института САН и Географског
завода Природно-математичког факултета

ЦВИЈИЋЕВ ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКИ РАД

Време пролази, али праве вредности остају. Оне управо служе као мерило времена и као основа на којој се изграђују нове вредности и даљи прогрес. Велики људи и њихова дела су огледало прошлости и залога будућности. То у пуној мери важи и за Јована Цвијића. Прошло је 30 година од завршетка његова живота, али је остало његово дело, с којим он живи и данас и за будућност.

Какво је то дело? Оно је велико и по садржини и по обиму. Њега су делом приказали предговорници, а приказиваће га и други предавачи. Ја ћу се задржати само на једној врсти његове делатности, на његовом доприносу за упознавање физичко-географских особина наше земље и Балканског Полуострва и за унапређење физичке географије уопште.

Значај и вредност те његове делатности најбоље ћемо оценити, ако је размотримо из аспекта стања те научне области у времену почетка Цвијићева рада. Као што је познато, модерна физичка географија (геоморфологија, хидрологија и климатологија, а нарочито прва) заснивају се и почињу свој развој тек у последњој четврти прошлог века. Најизразитији центар тог развоја формирао се у Бечу, са тектоничаром Едуардом Сисом, геоморфологом Албрехтом Пенком и метеорологом -климатологом Јулиусом Ханом.

Физичко-географске одлике Балканског Полуострва су у то време биле слабо познате, или готово непознате. Међутим тек у то време, од 1881 до 1892 год., почеле су да се јављају прве специјалне топографске карте Србије у размери 1 : 75.000, а на Великој школи у Београду није постојао чак ни сталан и стручан наставник не само за физичку географију, него ни за географију уопште. Млада српска буржоазија, на успону свог капиталистичког развоја, није могла бити задовољна са таквим непознавањем Србије и Балканског Полуострва, јер је оно ометало њен економски развој и национално-политичке аспирације. Услед тога су српске просветне власти одлучиле да пошаљу неког од свршених ученика Велике школе у иностранство да се специјализира у географији. Избор је пао на Ј. Цвијића, који је успешно

завршио студије на Великој школи и већ у току студија, и после њих као наставник гимназије у Београду, показао је видно интересовање за географију. И он је послат у Беч ради специјализације у географији, односно у „физичкој географији“, како је то изрично речено.

Џвијић је на Бечком универзитету провео од 1889 до 1892 год. Налазећи се у центру изграђивања модерне физичке географије, он се, добивши солидну стручну спрему и потстрек за научни рад код највећих тадашњих претставника те науке, почео још као студент бавити проучавањем крашких појава у Источној Србији и већ 1889 год. даје свој први рад: *Ка њознавању крша Источне Србије*. Проучавање крашких појава он проширује и на друге области, и на основу тих запажања он у својој докторској тези *Das Karstphänomen*, 1893 год., даје прву студију о тим појавама у целини, која је постала класично геоморфолошко дело. Тиме је Џвијић постао један од првих градитеља модерне геоморфологије, а тиме је и нашу географску науку увео у ток светске науке.

После тако сјајно завршених студија у Бечу, Ј. Џвијић се враћа у земљу, где почетком априла 1893 год. постаје професор Велике школе, оснива географску катедру и Географски завод на тој нашој највећој школи, и тиме започиње свој систематски рад на проучавању наше земље и Балканског Полуострва и на организовању географског научног рада уопште. Притом треба да се нагласи да је Џвијић био изразити путник-истраживач, који на самом терену тражи и налази предмет свог проучавања — запажање појава и постављање проблема — а тек затим, самим решавањем тих проблема прилази научно-теориском уопштавању. Због тога се домен његовог научног интересовања ширио са ширењем испитиване области.

По својој стручној спреми и научној оријентацији, Ј. Џвијић је првенствено био геоморфолог. Због тога је и своје прве научне радове на проучавању Балканског Полуострва поглавито посветио геоморфолошким појавама и проблемима, па се њима бавио и до краја свог живота. Притом се до 1896 год. он и даље бави проучавањем крашких појава у И. Србији (*Географска испитивања у области Кучаја*, 1893, *Пећине и подземна хидрографија у И. Србији*, *La grande grotte de Doubosa* и превод тезе под насловом *Karst*, 1895, *Извори, пресеке и водоводи у И. Србији* и *Glaciers naturels de Serbie*, 1896). Те године он прелази и у Западну Бугарску и пење се на планину Рилу. На тој планини запажа изразите облике дилувијалне глацијације. Он их детаљно проучава и тиме потврђује већ раније своје наговештаје о постојању тих облика на Шар Планини (*Eine Besteigung des Šargebirge*, 1891), а у исто време демантује раније укорењено уверење да планине Балканског Полуострва нису биле захваћене дилувијалном глацијацијом и да на њима нема глацијалних облика.

Затим 1897 и следеће 1898 год. он прелази на интензивније проучавање крашких и глацијалних појава и облика у динарској области. На основу тих испитивања он даје више научних прилога (*Трагови сјајних глечера на Рили*, *Über Gletscher Spuren in Bosnien und Herzegovina*, 1897, *Das Rila Gebirge und seine ehemalige Vergletscherung*,

Über die Entstehung der Kare, 1898, *Глацијалне и морфолошке студије о њанинама Босне и Херцеговине*, 1899, *Morphologische und Glaziale Studien aus Bosnien, der Herzegovine und Montenegro I T.*, *L'époque glaciaire dans le Peninsule des Balkans*, 1900, *Brusque formation d'une doline* 1897, *Крас на чешком језику*, 1899, *Карсна њоља Зајадне Босне и Херцеговине*, 1900). Међутим, већ у 1898 год., поред проучавања динарске области, почиње и проучавање балканских области, које су тада биле у Турској империји, започињући их са Ј. Македонијом. Под утицајем свог професора, великог тектоничара Е. Сиса, Ј. Џвијић приликом испитивања тих мало познатих области почиње да се више интересује и за тектонске проблеме Балканског Полуострва. Због тога од тада па све до 1902 год. он сваке године упоредо проучава неки део З. Србије и неки део Македоније, Старе Србије (одн. Косовско-метохијске области) и Арбаније. Следеће две године, 1902—1903, је посветио И. Србији и З. и И. Бугарској, а у следећим трима годинама, 1904—1906, он путује и проучава долину Дунава са деловима Украјине, Ј. Бугарску, Тракију и Македонију са Косовско-метохијском облашћу. На основу резултата тих проучавања он даје своје главне тектонске радове: *Die tektonische Vorgänge in der Rodopemasse*, *Die dinarisch-albanische Scharung*, 1901, *Сџрукџура и њодела њанина Балканског Полуострва*, 1902 год. У тим радовима Ј. Џвијић, на основу проматрања унутрашње грађе, издваја основне тектонске системе на Балканском Полуострву и тиме у многоме допуњава, а у извесној мери и мења раније Сисове погледе. Као што је познато, Џвијић издваја на Балканском Полуострву стару Родопску масу или Родопску систему, затим Прелазну зону која се налази с једне и с друге стране Родопске масе, па се од ње продужује на север и затим скреће према западу у правцу Алпа. На западној страни те Прелазне зоне се налази Динарска система, али она не претставља јединствену целину, као што је узимао Сис, него је састављена од два дела: Динарске системе на северу и Шарско-пиндске на југу, које се сустичу и сукобљавају на линији Скадар-Метохија, услед чега на том делу повијају. На источној страни Прелазне зоне се налази Карпатска система; али Џвијић сматра да ни она није јединствена система, у којој, како је узимао Сис, Карпати торзијом прелазе у Балкан, већ су то две системе: Карпатска и Балканска, које су предвојене Црноречком котлином.

Поред тих тектонских радова, Џвијић је 1902 год. издао и *Геолошки њилас Македоније и Сџаре Србије*, у коме је приказао резултате својих запажања, који су знатно проширили геолошко упознавање тих области.

Испитујући Јужну Македонију, Џвијић је преузео да проучи многа језера у тој области, при чему је свој физичко-географски рад проширио и на лимнолошке проблеме. У вези с тим проучавањем, он је 1902 год. издао и *Њилас Језера Македоније, Сџаре Србије и Еџира*.

Уз остала проучавања тих области, Џвијић је и даље обраћао пажњу на глацијалне трагове на високим планинама и та запажања је дао у свом раду *Нови резултати о глацијалној еџоси Балканског Полуострва*, 1903 (на немачком 1904), а поред тога је у свом раду *Балканска*

аљпска и карпатајска глацијација (1903) указао на однос између дилувијалне глацијације у тим областима.

Међутим укупне резултате свог физичко-географског проучавања оног дела Балканског Полуострва који је био у саставу Турске империје, Цвијић је дао тек у свом волуминозном и значајном делу *Основе за географију и геологију Македоније и Сјара Србије* (I и II књ. 1906, III 1911 год.). Али то дело, као што му и наслов гласи, не садржи само резултате Цвијићевих физичко-географских проучавања те простране области, него исто тако обухвата и резултате антропогеографских и етнографских проучавања, чији значај ће истаћи други говорници. Што се пак тиче његових физичкогеографских резултата, оно поред геолошког састава, тектонских односа, глацијалних и крашких елемената и лимнолошког приказа, у знатној мери приказује и флувијалне елементе рељефа.

Под јаким утицајем Девисовог схватања о нормалном ерозивном циклусу, који је у то време владао уопште у геоморфологији, и сам Цвијић почиње од 1907 год. да обраћа јаче пажњу и на појаве и проблеме речне ерозије, и на проучавање речних долина и површи у рељефу Балканског Полуострва. Тако од 1907 год. детаљно проучава Бердапску клисуру, а идуће године уз проучавања Јадранског приморја даје поред својих Основа на немачком језику (*Grundlinien der Geographie und Geologie von Mazedonien und Altserbien* I део) и глацијалних радова (*Beobachtungen über die Eiszeit der Balkanhalbinsel, in den Südkarpaten und auf dem mysischen Olymp*) и своја три значајна рада која се управо односе на флувијалне облике: *Die Entwicklungsgeschichte des Eisernen Tores, Das pliozäne Flusstal im Süden des Balkans* и *Penepains und epirogenetische Bewegungen der Südkarpaten*. У тим радовима се износи постанак у развитак Бердапа, једне од највећих и најинтересантнијих пробојница у Европи, затим постојање једне старе, плиоценске суббалканске реке на јужној страни Балкана, која је рашчлањена и уништена флувијалним и тектонским процесима и којом су створени Босфорски и Дарданелски Мореуз.

Али исте те године, он долази до схватања да су површи по јужном ободу Панонског басена створене абразионим радом неогеног панонског језера. Он то схватање износи у свом значајном делу *Језерска илацијска Шумадије*, 1909, којим мења своје раније мишљење да су те површи флувијалног порекла и којим започиње даље интересовање, и његово и његових ученика, за ту врсту геоморфолошких појава и проблема.

Следеће две године, 1910 и 1911, Цвијић се поглавито бави тим проблемом и у вези с њим путује кроз З. Србију и Јужну Македонију, и на основу личних запажања износи своје схватање да су данашња јужномакедонска језера у ствари реликти старог, неогеног језера, које је захватало Јужну Македонију и Вардарску удолину и које је у рељефу тих области оставило фосилне абразионе трагове. То схватање је изложио у III књизи својих *Основа*, 1911, а и у посебним радовима: *Животи дилувијалног Еордајског језера, Die mazedonische Seen*, 1910, и *L'ancien lac Egéen*, 1911 г.

Идуће, 1909 год. Цвијић поново путује кроз Зап. Србију, долину Мораве, Косовско-метохијску област и Лику, а затим даје своје значајно дело о динарским површима: *Bildung und Dislozierung der dinarischen*

Rumpfflächen, у коме издваја те површи, износи своје схватање о постанку крашких површи и на основу њих утврђује младе тектонске покрете у динарској области.

Тиме је Ј. Цвијић углавном обухватио Балканско Полуострво као област свог проучавања, а у исто време и проблематику свог физичко-географског рада. Од тада он само допуњује ту своју основу и приступа синтетичком свођењу и теориском уопштавању својих резултата.

За време Балканског рата 1912 год., он екскурзира само кроз Јз. Србију, а затим даје више мањих прилога из својих запажања крашких појава (*Лелићски карсти, Пејиничка њефина, Сува Планина и карсти-Валозјеа и Чешворозуба врџача у сјаром гробљу лозничком*).

После Балканских ратова, 1913 год., он путује кроз Рапску и кроз високу планинску област на јужном крају Динарске системе, где детаљније проучава трагове дилувијалне глацијације. Резултате тог проучавања саопштава у својој значајној студији *Ледено доба у Проклеијама и околним планинама*. Исте године он приказује и своја запажања о планини Ртњу и о абразионим облицима у рељефу Сокобањске котлине (*Ртња*, 1913).

У 1914 год. Цвијић екскурзира кроз З. Србију и даје неколико мањих прилога о *Траговима сјарих глечера у Србију и о Сјушићу и подземних токова у карсти и сјарању нових, дубље положених њефина*.

Следеће, 1915 г., он врши мање екскурзије од Ниша према Косову, а затим се повлачи из земље и одлази у Швајцарску и Француску, где услед окупације Србије остаје до краја Првог светског рата и септембра 1919 год. У Француској он држи предавања на Сорбони, као professeur agrégé, поглавито о антропогеографији Балканског Полуострва и бави се националним радом. Али ни тада не напушта своје интересовање за физичко-географске проблеме. У то време он даје два своја значајна синтетичка прегледа: *L'époque glaciaire de la Péninsule Balkanique*, 1917 и *Hydrographie souterraine et évolution morphologique du Karst*, 1918.

По повратку у земљу он већ ујесен 1919 екскурзира по Војводини. Затим све до 1925 год., поред мањих екскурзија по Србији, Хрватској и Словеначкој врши обимније екскурзије по динарским областима и Приморју. У вези са запажањима на тим екскурзијама, он даје неколико прилога о посебним морфолошким појавама (*Конфорни и инверсни рељеф, њолигенейске долине, накалемљени меандри*, 1920, *О инверсном рељефу, О снежаничкој ерозији, Абразиона серија јадранске обале*, све 1922); али много више се бави синтетичким и теориским питањима. У те радове спадају: *Абразионе и флувијалне њоврши*, 1921, и *Флувијалне њоврши*, 1923, *Прибрежни рељеф и абразионе њоврши, флувијалне њоврши и флувијални њрегиви, веза између флувијалних њоврши и обала* (исто и на француском) 1921. Тим радовима приказује не само појаву тих облика у рељефу јужног обода Панонског басена него даје и општа обележја тих облика и начин њиховог стварања у узајамном условљавању. Затим у раду *Бердајске њерасе*, 1921., он раније утврђене терасе у Бердапу доводи у везу са абразионим површима у Влашко-панонском басену; у раду *The evolution of lapies*, 1924, расправља проблем постанка и развитка шкрапа; у раду *Types morphologiques des terrains calcaires*, 1925, издваја типове: холокарста, потпуног краса, мерокарста, непотпуног краса и прелазне типове; у раду *Циркулација*

воде и ерозија у карсти, 1926 (исто на француском 1925), даје своје дефинитивно схватање о том значајном проблему, о коме постоје доста различита мишљења.

Али главно Цвијићево геоморфолошко дело је његова *Геоморфологија*, од које су изашле две волуминозне књиге: I 1924 и II 1926. То значајно дело је не само уџбеник који даје опште погледе и резултате геоморфолошке науке, него оно у исто време даје и синтетички преглед и обимну документацију о резултатима испитивања, његовим и његових ученика, рељефа наше земље и Балканског Полуострва. Нажалост, Цвијић није успео да заврши то своје велико дело; недовршени рукопис треће књиге, као и припремљени рукопис за штампу његовог синтетичког погледа о красу, пропали су за време Другог светског рата.

То би био приказ делатности Ј. Цвијића на физичкој географији у најопштијим потезима. Већ саме изнете чињенице, мислим, довољно показују домет и значај те делатности. Ј. Цвијић је почео свој рад на почетку формирања модерне географије и физичке географије, и својим радом је успео да активно сарађује на изграђивању те науке. Цвијић је почео научно географско проучавање готово непознатог Балканског Полуострва и својим радом је успео да се та велика област боље упозна. Цвијић је радио у малој Србији и својим залагањем је успео да стекне реноме светског научника и да у тако малој Србији створи један од признатих светских научних центара у географској науци. Али узимам слободу да укратко укажем на значај тог рада и из историске перспективе. Ј. Цвијић је, као што рекосмо, био путник-испитивач, који на основу личних запажања на терену и аутопсије тражи и поставља проблеме и решава их. Он је проучавао, и то свестрано, велику и дотле скоро непознату област. Због тога се његов рад нужно кретао у великим потезима и има обележје широке основе. Радећи тако, Цвијић је често прибегавао и широким конструкцијама за које није имао увек довољно елемената. Далјом разрадом те широке основе и утврђивањем у њу нових елемената, установиће се да се извесни његови резултати и погледи, било услед нових чињеница, било услед напретка саме науке, морају превазићи. Таква је наука и таква су научна сазнања. Она се на срећу стално развијају, она се дижу на виши ниво, а тиме се и дела највећих научних умова превазилазе. То је неминовна судбина свих великих научника: да служе прогресу, а да их тај прогрес негира. Тога је био свестан и сам Цвијић, и не само свестан, него је и он сам, као и сваки велики научник, стално сам себе превазилазио, своје старије погледе замењивао новим. А да ли то умањује вредност његова рада? Ни најмање. Ниједног развоја, па ни начуног, не може бити без иницијације. Уколико је она шира и плоднија, утолико је и сам даљи развој снажнији и шири. А ту и такву основу нам је оставио Ј. Цвијић у наслеђе. Без поласка од ње, није могло бити, и не може бити, ни даљег развоја геоморфолошке науке ни научног упознавања наше земље и Балканског Полуострва. То је његова заслуга и његово дело, с којим он управо, као што рекосмо, живи данас, а живеће и у будућности. Ми му дугујемо захвалност за тај велики труд и за такав допринос нашој младој науци и култури. Хвала му и слава му!

Д-р ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ

професор Универзитета, претставник Историског друштва
и шеф Историске катедре Филозофског факултета

Другови и другарице!

Јован Цвијић почиње своја антропогеографска проучавања Балканског Полуострва и југословенских земаља концем XIX и почетком XX века када у српској историској науци побеђује критички метод научног рада Илариона Руварца над некритичком традиционалном историјом старијих нараштаја. Руварчева критичка школа у нашој историографији, разрађена доцније Константином Јиречком и његовим ученицима, била је доминантна готово све до наших дана. Она ће као основу свога проучавања узети пре свега историске изворе, радити на овим изворима стрпљиво, савесно и критички, идући од мале анализе великој, па преко њих синтези. Ова школа поред све своје акрибичности и научне темељитости, ипак је боловала од прецењивања вредности писаних извора за проучавање прошлости народа и од уско-историчарског интерпретирања ових извора. Зато наша историографија из прве половине XX века обилује савесно писаним монографијама са критички рађеним анализама, али јој недостају велика синтетичка дела.

Јован Цвијић је већ својим првим радовима из антропогеографије српских и јужнословенских земаља показао нашим историчарима да се права историја може писати само онда, кад се имају у виду све комплексности њихова развитка и узму у обзир сви чиниоци који се могу утврдити кроз писане изворе, али и другим средствима и путевима. То се нарочито тицало наше средњевековне историје и историје наших народа под Турцима, где постоји оскудица у писаним изворима, али се зато може прикупити велика грађа за њихово писање, ако се позову помоћ друге науке као: антропогеографија, етнологија, социологија итд.

Тако је Цвијић обратио пажњу и нашој историској науци на значај привредно-географских фактора Балканског Полуострва и његових земаља. Остаће трајно као тачна његова констатација да у географском положају овог Полуострва на прелазу између Европе и Азије и у његовом рељефу, који долази до израза у двема супротним особинама пролазности и прожимања и издвајања изолованости, лежи географска основа његовог привредног и друштвеног развитка (Балкана). Цвијићева подела зона цивилизација на Балкану и од њега дате основне карактеристике ових цивилизација са карактеристикама њихова зна-

чаја за историју балканских народа научни су резултати, који се неће скоро мењати.

Затим, за нас најважније, Цвијићева проучавања метанастази-чких кретања и етничких промена које настају у нашим земљама после доласка Турака, отворили су историчарима читав нови свет за проучавање прошлости Балкана, а пре свега југословенских народа. Његови закључци о значају сеоба и етничких промена у нашим земљама под Турцима, до којих је он дошао кроз своја властита проучавања на терену, а још више прикупљајући преко својих сарадника о томе податке и објављујући их у насељима српских земаља, издавани од Српске Академије наука, данас се још више потврђују новом историском грађом коју добијамо из турских архива у Цариграду. Из турских пописа становништва наших земаља у XV и XVI веку види се, да су етничка померања и мешања наших народа у ово доба имала, шире размере, много дубљи етнички, национално-политички и културни значај, и да су ишла у већу старину, но што је то Јован Цвијић могао и претпоставити на основу од њега прикупљене народне традиције.

И лични Цвијићев квалитети као човека и научника много су допринели да стекне велики утицај на нашу историску науку. Његова исправност као човека и научника, широка култура, строго научни начин писања, спојен са једноставношћу и сугестивношћу излагања и његов изванредан смисао за велике синтезе, учинили су да су Цвијићев радови из антропогеографије наших земаља од самог почетка привукли на себе пажњу наших историчара.

Једва две године после изласка великог Цвијићевог дела Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва, Љуба Јовановић је у својој беседи на свечаној седници Српске Академије наука поводом прославе стогодишњице Првог српског устанка 1904 навео као основу овог устанку велике етничке промене што настају у Србији XVIII века. Ове промене извршене су у њој кроз њену колонизацију становништвом из суседних планинских области и кроз формирање њеног патријархалног друштва у XVIII веку извршено управо овом колонизацијом. Ово друштво биће носилац Револуције у Србији 1804. До овакве синтезе дошао је Љуба Јовановић проучавајући радове Јована Цвијића. Кад се подробније проуче научни радови и других наших историчара XX века почевши од Стојана Новаковића, Константина Јиречека, Слободана Јовановића, Јована Радоњића, Станоја Станојевића и Владимира Скарића, па до Владимира Ђоровића, Радослава Грујића и Алексе Ивића увек се, слично наведеном случају Љубе Јовановића могу негде јаче, негде слабије, открити утицаји Јована Цвијића. Слично се може утврдити и за старије и млађе историчаре садашњег времена.

Кад говоримо о млађим историчарима у вези са Јованом Цвијићем, морамо напоменути да се у последње време осећа нека врста потцењивања његових радова и његових научних резултата код неких наших млађих историчара. Мислимо да је то погрешно. Истина, и код Цвијића као и код сваког радника на науци морали су временом застарити многи резултати његовог научног рада. Затим, њему се може и методолошки

приговорити да је прецењивао значај утицаја географске средине на формирање и развој цивилизације на Балкану, а мало узимао у обзир деловање историских снага изражених у развоју друштва и њихова утицаја на историју балканских народа. Стога у Цвијићевим антропогеографским радовима где говори о развоју друштва и држава и историским збивањима на Балкану има нешто једнострано, статичко, и сувише деструктивно, а није давано у дијалектичком односу. Разумљиво да је тако. Јован Цвијић је пре свега био природњак и географ. Следбеник великог немачког антропогеографа Фридриха Рацела, чији се утицај осећао у свима његовим антропогеографским радовима, Јован Цвијић је патио као и Рацел и цела његова школа од овог прецењивања утицаја географске средине на развитак човечије привреде и друштва и цивилизације уопште. Савремена наука ставила је на право место теорију о утицају географске средине; не прецењује их како су то радили Фридрих Рацел и његова школа, али их и не потцењује. Она даје одговарајуће место значају географских услова за развитак привреде и друштва у историји човечанства. Ови услови, како их је обрадио у својим радовима Јован Цвијић уколико се тичу историје наших земаља и данас су на снази. Зато их мора имати у виду сваки научник који се бави писањем историје наших земаља. То мора тим пре да ради што Цвијић и поред свих својих недостатака има осећања за историска збивања. Он уме да оцени значај великих померања снага у балканском простору, што проистичу не само из географских фактора, него и од људске воље и људске делатности. Неки од његових великих научних закључака као: како постају племена у Црној Гори и Херцеговини, време почетка сеоба под Турцима, како се врши потсвежавање наше патријархалне културе итд. данас су превазиђени од наше науке. Међутим, не сме се притом изгубити из вида да су сви новији резултати постигнути после његове смрти опет имали за основ његов метод рада и његове постигнуте резултате по тим питањима. Стога, имајући све ово у виду, не би могли довољно препоручити данашњем историчарском нараштају да и даље темељно проучава радове Јована Цвијића, нарочито кад се баве историјом наших земаља од доласка Турака.

Оценивши кроз ово неколико мисли значај радова Јована Цвијића за нашу историску науку, ја се као претседник Историског друштва НР Србије и шеф Историске Катедре на Београдском Универзитету придружујем овој прослави успомене великог научника и географа. То чиним од срца, пошто спадам у последњи нараштај његових ђака на Београдском Универзитету, који су га слушали после Првог светског рата. Мада ми је географија била споредан предмет, ипак је ушлив ове снажне личности и његова научног метода био и на мене, као и на многе раднике на нашој историји моћан и трајан. Стога сам се сматрао и лично обавезним да му се донекле одужим потсвежавањем његове успомене и истицањем његових заслуга за развитак наше науке.

ВОЈИСЛАВ С. РАДОВАНОВИЋ, дописни члан
управник Етнографског института САН

ЦВИЈИЋЕВА АНТРОПОГЕОГРАФСКА ИСПИТИВАЊА

На овом свечаном скупу у Српској академији наука, на дан тридесетогодишњице смрти његова претседника Јована Цвијића, пала ми је у део дужност да укажем на ону грану географске науке која великог српског научника, у току његовог четрдесетогодишњег научног рада (1887—1927), најинтимније и најнепосредније веже не само за родну грудну, већ и за сам народ из кога је поникао и чији је живот, друштво, културу, проучавао. То је Цвијићев рад на антропогеографским испитивањима.

Иако је Цвијић по своме докторату из физичке географије и геологије (Беч 1893) првенствено физички географ и геолог, исто као што је и већином својих научних радова, највише из геоморфологије здружене са геотектоником и геологијом, нашој и светској науци пружио многобројнија и обимнија научна дела из физичкогеографске, неголи из антропогеографске гране географске науке, — ипак његов рад на антропогеографији по своме значају за нашу националну науку и за науку уопште, а особито по своме значају за познавање нашег народа, друштва, културе, никако не заостаје за оним из физичке географије, а по трајности вредности научних резултата, они их и превазилази.

Приступајући задатку да прикажем Цвијићева антропогеографска испитивања, принуђен сам да кажем да је та тема толико обимна, да је немогуће у једном краћем осврту, на овој свечаној академији, обухватити сав Цвијићев рад на антропогеографији*. Зато ће овим предавањем бити обухваћено свега неколико главних питања о Цвијићевим антропогеографским испитивањима.

* * *

Прво од ових главних питања — јесте:
Корени у Цвијићевој оријентацији ка антро-

О томе упор.: В. С. Радоваоовић: Јован Цвијић . . . (16. I. 1627—16. I. 1952), Гласник Етнографског института САН, књ. II-III (1953-1954), стр. 1-66.

погеографским испитивањима и настанку Цвијићевог научног духа уопште.

Оно нашта је за познавање појаве оваквог једног великог научног ствараоца у развоју науке у Србији, после дугог културног застоја српског народа под туђинским игом у току петвековног ропства под Турцима, нужно пре свега указати, — то је, уз природну обдареност његовога духа по рођењу, утицај средине на његово духовно формирање. Дакле онај утицај о чијем се дејству на формирање човека, људи, народа, сам Цвијић толико бавио, а то је утицај комплекса читаве средине: природне, друштвене и историске. А овде се ради о појави таквог једног научног радника, научног духа, који својим радом обележава епоху у опсегу своје, у овом случају научне, делатности.

Пре свега, ту пада у очи тај значајан факат, да је Цвијић за своју велику и плодноносну стваралачку научну мисао и за разбукутавање изванредног научног жара и пожртвовања у научном раду, осим изванредне природне обдарености и осим веома високог нивоа у своме стручном и научном образовању, понео извесног потстрека, интересовања и смисла још од своје најраније младости, од своје родне куће и из свога ужег завичаја, у Лозници и Јадру, у Вуковој крајини.

Као што ће се Цвијић у својим знаменитим геоморфолошким и уопште физичкогеографским студијама, првим својим великим делом о „Карсту“ (Беч 1893), најпре посветити оним особинама рељефа какве је најпре упознао још од свога рођења (1865) крај саме куће свога оца изнад једне вртаче са понором у „Старој Вароши“ у Лозници, — тако ће он прве почетке у познавању народа, народног живота, народне душе, друштва, понети из свога роднога краја и завичаја.

Рођен у Лозници, у Јадру, крај хучне Дрине, већ по своме племенском динарском пореклу, по своме прадеду по оцу, као и земљак му Вук, поникао из племена Дробњака испод величанственог Дурмитора из предустаничких времена Србије, — Цвијић је као и Вук био дубоке епске патријархалне настројености и патријархалне блискости народу. Још од раног детињства био је већ запојен еписком херојском народном традицијом. И не само што се из Вукове збирке народних епских и других песама и умотворина напајао народним духом од најранијег детињства, већ је још у својој 11-ој години, традицијом бесмртнога Филипа Вишњића за исте љуте крајине, и сам, у ратовима за независност Србије 1876—1878, једно време био постао народни еписки песник, певач. О томе Цвијић у својој аутобиографији* бележи: како је „за време боја на Бијелини и бомбардовања Лознице, 1876, спевао... као ђак четвртог разреда основне школе песму у народном десетерцу о тим бојевима“ ... То је била његова прва умотворина, први, још детињски, почетак његовог духовног стваралаштва! А не треба губити из вида да је Цвијић, од детињства још негујући традицију казивања и набрајања предака племенског порекла, — као и већина народа чији су преци обновили, Турцима пре тога опустошену, Србију, — нека од

Јован Цвијић: Из успомена и живота, Нови Сад 1923; „Nova Evropa“, за 1923, Zagreb.

најлепших поглавља свога знаменитог антропогеографског дела посветио миграцијама, патријархалним еписким и осталим цртама племенског живота, психичким и социјалним особинама динараца, а затим и изданцима других метанастијазичких струја Србије, остале наше земље, читавог Балканског Полуострва.

По мајци пак пореклом од једне стариначке породице из суседног села Корените крај Вукова Тршића у Јадру, из етничког слоја малобројних старинаца икавског наречја и изванредне патријархалне питомости, Цвијић је на својим честим бављењима код својих ујака у помеником селу у Јадру још „као гимназиста“, како у својој аутобиографији бележи, „најпре почео познавати народ и сељачки живот“. „Много доцније“, наставља Цвијић, „када сам се оријентисао и према етнографским студијама, полазио сам од тих, скоро потсвесних, утисака, који су се у мени сабрали у Јадру. То је постао камен темељац и пошто сам“, додаје Цвијић, „видео цео наш народ и друге“.

Поред природне даровитости и високог стручног и научног образовања, све ће то, скупа са осталом патријархалном настројеношћу ка познатом неговању и испитивању породичних и племенских традиција у крају одакле је поникао и у динарској земљи матици одакле је пореклом, бити од неодољивог утицаја на доцније Цвијићеве прве кораке у антропогеографским испитивањима, у његовим најпре узгредним антропогеографским проматрањима поред главних геоморфолошких, геотектонских, геолошких, уопште физичкогеографских, а потом и у организовању колективног научног испитивачког рада на путу у географију људи, од утицаја на читаво Цвијићево велико животно научно дело из географије, где ће он скоро од почетка своје универзитетске научне и наставничке каријере, у стварању своје, нове и самосвојне, географске школе, својим проучавањима обухватити земљу и народ у целини.

★

Међутим, ништа мање значајно од тога „камена темељаца“, у облику најранијих запажања и упечака из свога роднога завичаја, која ће доцније ући у основе његове духовне и научне оријентације и прекупације, било је још и то, што је Цвијић, преко патријархалне основе свога порекла и васпитања, преко епске настројености свога младалачког духа, жељан науке и прогреса за свој намучени и херојски народ као жедан воде и као озебао сунца, још у своме раном средњошколском образовању, неуморном саморадњом, читањем, студирањем напредне литературе, потпао, као што сам каже, под утицај социјалистичке литературе, социјалистичких идеја, метода социјалистичке критичности, Србије и Војводине из времена Светозара Марковића.

Захваљујући томе напредном друштвеном и књижевном покрету, већ као ђак III и IV разреда гимназије у Шапцу читао је Цвијић, како у својој аутобиографији бележи, „све социјалистичке листове и часописе који су изилазили у Крагујевцу, Београду и Новом Саду“. У то доба, када је у Цвијићеву животу, како у својој аутобиографији пише,

„започела социјалистичка периода“, за њ су, још и више него социјалистички листови и часописи, „социјалистичке књиге биле главне... Јако су прошириле поглед на свет и на живот. Развиле укусу за економска питања и познату социјалистичку критичност“... А поврх свега тога, тим путем, отварањем нових видика и погледа, то је довело код њега до још дубље, безграничне, љубави према своме народу, према човечанству, јер у тој својој социјалистичкој исповести из ране младости Цвијић још каже: „Све друго осим мисли о срећи човечанства постало ми је споредним“. Својом главом замишљајући социјализам како га је он кроз дела Светозара Марковића, Чернишевског и толиких других социјалистичких писаца тога доба називао, он о тој социјалистичкој младићској ери у свом животу и самообразовању, која ће толико упливисати на сав његов рад и схватања у науци, закључује: „Никакав други живот није ме интересовао осим будућности која ће усрећити човечанство“.

*

Томе, свим тим тако дубоким утицајима, поред свега осталог, многоструког и комплексног, када се ради о тако огромном научном животном делу што га је Цвијић засобом оставио нашем културном наслеђу, треба захвалити што је Јован Цвијић, по свршетку свога школовања на Великој школи — данашњем Универзитету — у Београду (1885—1888) и по свршеним студијама и докторату на универзитету у Бечу (1889—1893), од почетка стварања своје географске школе на Великој школи — данашњем Универзитету — у Београду (1893) имао јасне научне погледе на проблеме целокупне географске науке, како физичке географије, тако и антропогеографије.

*

Друга од главних питања о Цвијићевим антропогеографским испитивањима — јесу:

Формирање Цвијићеве концепције у антропогеографији и процеси стварања његове антропогеографске школе.

У том стварању, поред већ одмакле своје геоморфолошке школе, посвећене основној физичкогеографској дисциплини, којом је, још преко своје докторске тезе о „Карсту“, већ као младић од 28 година старости ушао у светску науку, — Цвијић је, првога дана своје универзитетске научне и наставничке делатности иза постављења за професора научне географије и, за неко време, етнографије, 21 марта 1893, још у своме уводном предавању под насловом „Данашње стање географске науке“, главне принципе своје будуће антропогеографске школе ставио на правилну научну методску основу. И ту, иако већ славан геоморфолог, физички географ, уопште природњак, у том своме приступном предавању, постављајући прве основе своје концепције поред физичке и у самој људској географији, — док за физичку географију истиче да се она, како каже, „служи простијим природњачким

методама и лакше долази до поузданих закључака“, — Цвијић нарочито наглашава: да антропогеографија „има посла са компликованим организмом друштва људских и расправља једну од најтежих тема које су икад занимале дух човечји“.

А одмах затим, већ 25 марта те године, 1893, како то бележи један његов даровити ученик (Риста Николић), Цвијић је „са својим ђацима приредио прву екскурзију по околини београдској“. И од тада је па до краја школске 1899—1900 године само „по околини Београда било... око 20 екскурзија (са студентима) на којима су испитивана села“, чије ће резултате колективног антропогеографског испитивања под вођством Цвијићевим исти тај његов ученик из последње генерације од прошлога века објавити три године иза тога у облику антропогеографске монографије под насловом „Околина Београда“ („Насеља“, књига II, 1903).

У том процесу формирања Цвијићеве географске школе, од првога дана његовог тако плодног и свестраног географског испитивачког рада са студентима, на многобројним географским екскурзијама и непосредним проматрањима на терену и у народу — неиспрпној географској научноистраживачкој лабораторији — испитивачу тако изванредног проматрачког дара и широких духовних хоризоната, надахнутог од детињства и родног завичаја разумевањем и интересовањем за народни живот, обдареном проницљивим и свестраним погледом и самосталним стваралачким духом, који се не држи унапред, априористички, сколастички и догматски, спремљених шема и шаблона научних, већ који мисли својом главом, као што је то био Јован Цвијић, — тим путем, путем испитивања појава и изналажењем њихових узрока, постављене су прве методске основе Цвијићеве антропогеографске школе.

*

И убрзо су антропогеографска проматрања, множином научних опажања и вредношћу откривених научних проблема, код Цвијића изазвала велики и све већи научни интерес. У том се времену, у оквиру, по предлогу Стојана Новаковића још 1892 основаног, Српског етнографског зборника, већ 1894 године појављује I књига ове знамените научне колекције Српске академије наука, у којој је објављен „Живот Срба сељака“ од Милана Ђ. Милићевића. Појаву ове књиге као прве у издању тек основаног научног Зборника Академије дочекао је Цвијић, у своме „Прегледу географске литературе о Балканском Полуострву“ од 1895, таквим критичким освртом, који, неумитношћу објективног научног суда и смелошћу у борби научног мишљења, јако потсећа на ону „познату социјалистичку критичност“, за коју Цвијић у својој аутобиографији пред крај свог живота и рада, захваљује социјалистичким листовима, часописима и књигама Србије и Војводине из доба Светозара Марковића.

Из тог се кратког али сјајног Цвијићевог критичког осврта на Милићевићеву књигу у Академијином Зборнику савршено јасно види: 1) пита значи то не само имати правилне погледе у једној научној области,

у науци уопште, него уопште уносити научне погледе и научне тежње у испитивачки научни рад, тако да тај рад буде прожет научним духом, што Цвијић поводом ове књиге у издању Академије безусловно захтева, али што у тој књизи, по Цвијићеву мишљењу, потпуно отсуствује; 2) да њен писац, иако је, по Цвијићевим речима, „Вуков последник, који наставља етнографски део посла Вукова“, иако је открио „богате ризнице живота народног“ тако да је „постао најбољи познавалац народа у краљевини Србији“, зато што као „скупљач ... преноси из народа у књижевност све оно што сазна“, — у такве своје научне послове „не уноси ни мало научних погледа, нити за тим тежи“; 3) напомињући да је у она времена, по самим Цвијићевим речима, владао обичај да се „о Српској академији, као целини, као Академији, у књижевности ... не говори, или се рђаво говори“, штавише да се „о њој ... много више, што рекао Вук, „приватно рецензира“, — Цвијић констатује да „Академија није добро учинила почевши свој Зборник радом г. Милићевића, који није нов и није Зборник“, већ да би „академски ... од Академије било, да је ову публикацију, лепог и гласовитог имена, засновала на широј, управо сасвим друкчијој основи од ове“; 4) да из овога критичког става Цвијићева, који показује величину Цвијићевог научног духа, научних погледа и схватања, јасно избија његова већ сазрела научна географска мисао о задацима, проблемима и методама науке у проучавању народа, народног живота и културе; и 5) да је већ тада Цвијић имао у глави главне контуре свога великог антропогеографског плана: концепцију о антропогеографским испитивањима у нашој земљи и на Балканском Полуострву, која ће богатством својих резултата прерасти оквире антропогеографије, географије уопште, па својим доприносима општој науци о народу, друштву, снажно утицати код нас, па и у свету, на развој антропогеографије најближих дисциплина друштвених наука — етнологије, етнопсихологије, социологије, па чак и историје.

*

И одмах затим, већ следеће, 1896, године, Цвијић у својим првим „Упутствима“ за проучавање насеља и порекла становништва, уствари у првоме, популарно изложеном, методолошком нацрту испитивања антропогеографских појава и изналажења њихових утицајних чинилаца, први пут формулише основне антропогеографске проблеме своје школе и на широкој основи предузима организацију колективног испитивачког рада у антропогеографији.

Онда је још Цвијић поставио основне принципе своје школе, које ће ускоро затим, 1902, у уводу, у I књизи, својих „Насеља“ у Српском етнографском зборнику Српске академије наука, у своме делу „Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва“, још ближе формулисати: да се за један Академијин Зборник „не скупља ... грађа за коју се не зна чему служи“! ...

Томе има да се захвали што се географија код нас, такорећи још од свога заснивања на савременој научној основи (1893), — великим покретом и подухватом колективних антропогеографских испитивања

по Цвијићевим „Упутствима“ (1896), која су досад доживела још многа друга издања, — није развијала једнострано, што је својим предметом, задацима и методама проучавања, обухватајући и земљу и народ, већ од почетка била потпуна, колико физичка, толико исто и људска, друштвена, културна.

*

Истичући у први план своје, већ тада, 1902, потпуно оформљене антропогеографске концепције и школе — главна правила „метода рада“: 1) „испитују се проблеми, ради њих се скупља грађа; не скупља се грађа о којој се не зна чему служи“; и 2) да је задатак ових испитивања „да се све стране антропогеографских проблема тако расветле — да им се и узроци виде, узроци разноврсни и компликовани, као код свих проблема који се тичу оне интересантне везе и узајамних утицаја између целокупне природе и етничких момената, затим људских творевина и људских кретања“, — Цвијић је још онда, пре равно 55 година, својим „Антропогеографским проблемима“ у уводу I књиге „Насеља“, ову друштвену грану географске науке поставио на праву научну, генетску, дијалектичку, методску основу.

Притом је, још у томе своме уводу у I књигу колекције I Одељења Српског етнографског зборника под насловом „Насеља и порекло становништва“, — од које је отада па до краја његовога живота, 1902—1927, Српска академија наука издала 24 велика тома, а досад 35 томова, — Цвијић својим сарадницима и следбеницима на антропогеографским испитивањима, поред осталих, указао још и на ове главне основе „метода рада“: 1) да у својим радовима изиђу, како он пише, „из обичне дескрипције“ и да учине покушаје „да се објасне појаве народног живота“; 2) да у својим антропогеографским испитивањима примене, како се он изражава, праву „научну методу“, јер свођење научног рада на ниво обичне дескрипције, — какву је осудио у већ поменутом критичком осврту на Милићевићеву књигу у Српском етнографском зборнику Академије, — одлучно је одбацивао као ненаучно; 3) истовремено је од сарадника на „Насељима“ тражио: да теже „да објашњења и закључци буду одмерени према подацима и да се каже оно и онолико колико факта допуштају — то је тачност научног суда“; и 4) поврх свих ових основа „метода рада“, истичући још тада економске факторе као основне материјалне услове народног живота, читавог друштва, а истовремено осуђујући идеалистичко схватање као, по његовим речима, „романтичарски правац мишљења, — Цвијић поставља, поред осталих захтева о антропогеографским испитивањима привреде, занимања становништва, још и следеће правило: „Због тога се многобројне антропогеографске и етнографске појаве морају сводити на ову економску или материјалну основу. Ово је потребно нарочито нагласити“, наставља Цвијић, „јер код нас у тој врсти рада често превлада романтичарски правац мишљења“.

Завршавајући ово, јасно изражено и правилно постављено, материјалистичко схватање у антропогеографији, како је њене принципе још 1902 године поставио, — Цвијић додаје: „Испитивање економских

прилика служе за објашњења многих од идућих проблема“, како су постављени у поменутом му делу „Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва“, „нарочито оних о типу села, куће и миграцијама становништва и чине везу између њих и питања о положају насеља“.

*

Са таквим својим почетним схватањема, методолошким и методским основама и научноорганизационим подухватима најпре, од 1893 и 1895, у Географском заводу Велике школе — данашњег Универзитета — у Београду, а затим, од 1896 и 1902 у Српској академији наука, — Јован Цвијић у току задње две деценије свога живота извршио је огроман утицај на развој науке у Српској академији наука, највише у антропогеографском правцу, али са не мање заслуга и у осталој географији и науци уопште.

Зато ће га она, под председништвом онако, Цвијићевим речима, истовремено слављеног и академски критикованог, знаменитог српског писца, Милана Ђ. Милићевића, најпре, још 1896, због и ради његових антропогеографских испитивања, прогласити за дописног члана свога Одељења друштвених наука, а у редове академика Одељења природних наука она ће га уврстити тек 1899, да би га по Ослобођењу и Уједињењу на крају I светског рата на своје чело као председника Академије ставила 1921 и све до краја његова живота 1927.

Правилног и оригиналног стваралачког схватања у антропогеографској грани географске науке, Јован Цвијић је, после онако сјајно положених методолошких, методских и научноорганизационих основа у антропогеографским испитивањима у нашој земљи и на осталом Балкану, својим делом „La Péninsule Balkanique — Géographie humaine“, и издатим на француском у Паризу у мају 1918, коначно изнео своју концепцију антропогеографије. У том је великом синтетичком делу, које је затим, трудом и заслугом Боривоја Дробњаковића као преводиоца целог дела, код нас издато I-ом књигом још за Цвијићева живота 1922, а II-ом књигом тек по његовој смрти старањем и редакцијом, са знатним допунама из његових рукописа, Јована Ердељановића 1931, — Цвијић изнео и коначне резултате антропогеографских испитивања јужнословенских земаља и Балканског Полуострва, у делу, под насловом „Балканско Полуострво и јужнословенске земље — Основе антропогеографије“, које је још пре Ослобођења исцрпено.

А шта је то дело значило, не само за нашу националну, већ и за светску науку, то показује научни суд, који је, у име француске и светске науке, о француском издању, у јуну 1919, исказао Жил Сион (Jules Sion), у париској „Универзитетској ревији“: 1) да је Цвијић географима Запада и осталог света у антропогеографији и географији уопште „открио нове видике“, а поред тога их научио „тако плодној примени географске методе“; и 2) да Цвијићево дело „није само од вредности по своме предмету и једно од најсугестивнијих у нашој (тј. географској) науци“, већ да оно „вреди још и више по духу и оригиналности методе“.

*

Придружујући се осталим установама и претставницима наука које је у оквиру своје научне делатности Јован Цвијић тако огромно задужио, како у нашој Академији, тако и на нашем Универзитету, Етнографски институт Српске академије наука, — као један од скромних настављача Цвијићевог научног испитивачког рада на пољу антропогеографије, етнографије и етнологије, социологије и етнопсихологије, — са својим колективом сталних и осталих сарадника, исказује изразима поштовања, признања и захвалности свој дубок пијетет према овом великом сину мученичког и херојског српског народа, у братству и јединству, у условима социјализма, данас здруженог са осталим братским југословенским народима нове Федеративне Народне Републике Југославије.

16. I. 1957

БОРИВОЈЕ ДРОБЊАКОВИЋ, дописни члан
шеф катедре за етнологију Филозофског факултета

ЈОВАН ЦВИЈИЋ И ЊЕГОВ ЗНАЧАЈ ЗА ЕТНОЛОШКУ НАУКУ

Код нас је и пре Јована Цвијића било установа и појединаца који су предано радили на проучавању земље и народа. Поред знаменитог Вука Караџића било је и других који су у овом правцу много користили, исто тако и установа, као што су: Матица српска, основана у Пешти 1826 и Друштво србске словесности, основано у Београду 1841. Али, настојања ове две установе и њихови покушаји да потстакну живље интересовање за проучавањем народа и прикупљањем етнографске грађе, као и рад појединаца, код којих је било добре воље и залагања, остајали су без жељених резултата.

Прилике се, углавном, нису измениле све до 1886 године — до појаве Српске академије наука која је, поред других, ставила себи у задатак: „да ради на истраживањима етнографским, језичним и историским“. Отада настаје полетан и пуи замаха рад на методском проучавању народа и његових материјалних и духовних тековина. После „Вукове школе“, која је у првој половини XIX века „ударила темеље целокупној савременој култури нашој“, крајем истога века јавља се нова генерација, са Јованом Цвијићем на челу, која, као некада Вук, „позива све просвећене синове нашег народа да прикупљају градиво из области народног живота и рада“.¹

Већ као гимназиста Цвијић је испољавао видно интересовање за науке које се баве земљом и народом. Његов рда на овим наукама активан је за време док је био на студијама на тадашњој Великој школи у Београду, затим на страни, а нарочито интензиван од 1893, када је постао професор на Великој школи.

У првим годинама научне делатности главни предмет Цвијићева научног интереса биле су карсне појаве о којима он даје систематске студије.² Али, поникао из народа, са којим је од раног детињства био у додиру, географ Цвијић није остао само географ. У својој исповести,

¹) Б. Дробњаковић: *Српска етнографија од Вука Караџића до данас* (Музеји 1. Београд 1948, с. 30).

²) Јиржи Данеш: *Јован Цвијић* (Посебна издања Географског друштва. Београд 1927, с. 6).

у књизи *Из усвојена из животова*, кад говори о свом ујаку, јадранском сељаку Пери Аврамовићу, код кога је често одлазио и са њим путовао по јадранским селима, он и сам каже: „Стална и дубока сродничка љубав везивала је мога оца и мајку за Перу Аврамовића, мога ујака из села Корените... Док сам учио гимназију у Шапцу и Београду, често сам, преко распуста, ишао њему у Корениту, с њим у друштву путовао по Јадру, и несумњиво сам од њега и приликом путовања с њим најпре почео познавати народ и сељачки живот. Много доцније, кад сам се оријентисао и према етнографским студијама, полазио сам од тих, скоро подсвесних утисака, који су се у мени сабрали у Јадру. То је остао камен темељац и пошто сам видео цео наш народ и друге. Помагао сам се и доцнијим искуствима, али за најфиније и најдубље опсервације о психичким особинама разних група наших народа, и сада често полазим од Јадрана које ипак најинтимније познајем из овог времена“.³

Настројен овим својствима у раној младости — иако су његови многобројни радови из области природних наука, о којима је стручна критика дала најповољнија мишљења и оцене, — Цвијић у току дугогодишњег рада, до краја живота, „трага по неисцрпним дубинама народних предања, народног живота и народне душе“,⁴ и у једном од првих радова о карсту, износи своја антропогеографска и етнолошка разматрања. Доцније, у чланку *Карси и човек*, указује на значај карсне природе за настанак карактеристичних особина нашег народа у динарским крајевима, за које вели да су се: „због оскудице у средствима за живот научили да буду умерени у прохтевима... да могу подносити крајњу немаштину... много више него становништво оближњих области. Тај нарочити, углавном скромни и скучени начин живота у Далмацији, Херцеговини и Црној Гори могао би се назвати, каже Цвијић, „карсни начин живота“. И наставља: „Природа карста навикла је ове људе да буду жилави, истрајни и довитљиви, јер морају изналазити средства да савладају тешкоће које у карсту често искрсавају. Одликују се живом уобразиљом, која се развила можда и под утицајем чудних карсних појава... Услед чистог, прозрачног и ведрога ваздуха, у динарском карсту развило се врло здраво становништво, уз то једно од најплоднијих у Европи, јер су многе жене у црногорском и херцеговачком карсту родиле по 15 до 20 деце... Да би се савладале материјалне тешкоће које потичу из саме природе карста код њих се развило сточарско кретање као и стално исељавање у суседне области“.⁵

Цвијић је много путовао и те његове многобројне екскурзије по Балканском Полуострву „најсајнији су докуменат научне издржљивости једног човека“. Он је, по речима професора Ердељановића, „први научни испитивач нашег народа, први научник који је ишао лично у народ и непосредним проматрањем и испитивањем вршио студије и

³) Јован Цвијић: *Из усвојена и животова* (Четрта књига Омладинске матице за Војводину. Нови Сад 1923, с. 16).

⁴) Јован Ердељановић: *Јован Цвијић и наша наука о народу* (Српски књижевни гласник од 1 јуна 1927, с. 202).

⁵) Јован Цвијић: *Карси и човек* (Гласник Географског друштва 11. Београд 1925, с. 7-8).

долазио до научних резултата“.⁶ То његово врло често залажење у народ, чак и у најзабитније сточарске колибе на високим планинама и по непроходним гудурама по свим јужнословенским и балканским крајевима, и систематска сарадња коју су му пружали сарадници, учинили су, те је успео да постави „трајне основе не само антропогеографског, него у многим погледу и етнолошког, етнопсихолошког и социјално-економског познавања наших народа, а знатним делом и осталих Јужних Словена и њихових балканских суседа“.⁷

Заузимајући катедру на Великој школи, поред личног рада на науци, Цвијић са великом енергијом и са планом предузима организовање научног рада, и у Географском заводу развија интензиван рад. Да би своје ученике упутио и у науку која се бави проучавањем народа и народног живота, он у Географском заводу држи курс из етнологије, на коме су слушаоци упознавани са основним знањем из те наука, а убрзо једног од својих сарадника одређује за будућег наставника етнологије. Истраживачки рад у народу, за који поред својих ученика придобија и завидан број других сарадника, врши се са планом и развија у нарочитом правцу у, како пише професор Ердељановић, „великолепни систем са планом који прихвата и обилато помаже Српска академија наука. Цвијић ствара своју школу — расадник науке и испитивачког рада у народу“.⁸

На основу искустава и сазнања стечених на многим путовањима, Цвијић је израдио детаљан план по коме ће почети пун замаха посао на планском проучавању и прикупљању грађе у народу. Године 1896 штампа прва *Упутства за проучавање села у Србији и осталим српским земљама*. Ова, као и неколика друга упутства, штампана до 1922 године, била су врло намењена сарадницима. Постала, углавном, на основу личних проматрања, у њима је Цвијић испитивања поставио на широке основе, чија је битна црта, као и знатног броја објављених радова у етнографским зборницима Српске академије наука: да се не скупља грађа о којој се не зна чему служи, већ се она скупља ради проблема који се проучавају. Свако питање у *Упутствима* има одређени задатак и са осталим чини целину, којој је тежња да се сви проблеми тако расветле да им се виде разноврсни утицаји. Академија наука најпре, затим фонд Владимира Карића и Аустралијанска задужбина пружају материјална средства за интензивнија проучавања, а и друге установе помажу овај подухват. И, после шест година, 1902, Академија наука под Цвијићевим уредништвом, у колекцији Српског етнографског зборника издаје прву књигу *Насеља српских земаља*, у којој је објављено и основно Цвијићево дело *Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва*, које, по речима професора Јиржи Данеша значи „епоху за упознавање балканских народа, а уједно претставља и увод у антропогеографске монографије које се јављају као резултат испитивања насеља српских земаља“.⁹

⁶) Јован Ердељановић: *op. cit.*, с. 203.

⁷) Јиржи Данеш: *op. cit.*, с. 9 и Ј. Ердељановић: *op. cit.*, с. 203.

⁸) Јован Ердељановић: *op. cit.*, с. 202.

⁹) Јиржи Данеш: *op. cit.*, с. 9.

Отада до данас Српска академија наука издала је 35 књига српског етнографског зборника првог одељења, и то првих 10 под насловом: *Насеља српских земаља*, а остале под насловом: *Насеља и њихово становништво*, у којима је објављена не само антропогеографска него и многа етнолошка грађа и проматрања, као и неколико монографија изведених историски или на основу архивске грађе. Проучен је велики број насеља и забележени подаци за огроман број њихових родова из знатног броја предела свих наших република.¹⁰ Хиљадама села испитано је, тако да није остављен непроучен скоро ни један детаљ. Обрађена је пажња на положај и типове насеља; на врсте својине и економске прилике; на типове кућа, остале зграде и покућанство; на топографске називе; постанак насеља и порекло, живот, обичаје и психичке особине становништва. На основу овако сакупљене грађе, на лицу места, идући од села до села и од куће до куће, урађен је највећи број монографија које пружају драгоцену научну грађу и јасна су слика најпре испитаних предела као целина, а затим сваког њиховог села и скоро сваке породице у њима.

Основица и матица овим радовима јесу поменути Цвијићеви *Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва*, расправа у којој је он делом увелико разрадио и изнео своја разматрања о културним појасима и осталим проблемима Балканског Полуострва, — расправа која је преходник његовом другом великом делу „*La Peninsule Balkanique*“, оштампаном 1918 године на француском језику, затим преведеном на наш језик и оштампаном у две књиге 1922 и 1931 године. Ово дело синтеза је Цвијићевих испитивања Балканског Полуострва, у коме су све раније нагвештене идеје добиле дефинитивну обраду. Оно је једно од најсугестивнијих и од нарочите вредности по духу и оригиналности методе. Јер, све што је речено, засновано је на детаљном и дубоком познавању народа и његова живота, проучени су сви елементи насеља, живота и друштва, — елементи који излазе из оквира географске науке и залазе у област етнологије и социологије. Једном речи, њиме су откривени нови видици дотле не наслућивани. Детаљне карте уз ове Цвијићеве радове на којима је претстављено порекло становништва и промене места становања „научна су новина“, а методе које је он употребио приликом проучавања психичких особина „најсвестраније су и иду најдубље у суштину ствари“.¹¹

Приказујући *Балканско Полуострво*, професор Жил Сион¹² између осталог указује да Цвијић у њему не проучава само структуру и рељеф, него и становништво тако разнолико и тако мало познато. „Вишегодишњим испитивањима, којима је руководио, Цвијић је утврдио порекло већине породица у западним и централним деловима Балканског Полуострва; праћена су њихова померања и начини њиховог прилагођивања новој средини... У овом делу, пише Сион, у коме нам

¹⁰) Б. Дробњаковић: *op. cit.*, с. 32.

¹¹) Јован Ердџановић: *op. cit.*, с. 206—207 и Јиржи Данеш: *op. cit.*, с. 25.

¹²) Жил Сион: *Нова област у Антропогеографији* (Гласник Географског друштва 5. Београд 1921, с. 275 и д.

се даје прилика да видимо есенцију ове прикупљене грађе, налази се и богатство садржине... Има уметности као и науке у овим великим сликама народног живота... Али, наставља Сион, ова књига није само од вредности по своје предмету и једна од најсугестивнијих у нашој науци; она вреди још и више по духу и оригиналности методе“. Указујући на одељке, где Цвијић расправља о миграцијама, чија је улога битна у етнографији Балкана, Сион пише: „Иако је миграција појава првог реда, нигде она није анализирана са толико бриге и оштрости. Јасно се види како се земља матица пренасељава, како, на пример, планинци треба да преобрате њихове летње колибе у сталне куће све више и више, до одласка првога роја који иде да окуша богатство нове земље и ту затим привлачи и друге ројеве...“ Осврћући се на одељке посвећене „главним етнографским и социолошким фактима“, у којима Цвијић расправља о земљишној својини, задругама, малим поседима, па о пастирском животу, сточарским кретањима, занимањима, исхрани сељака, градским насељима итд. — Сион истиче да је „мало области у Европи које су у овом погледу тако проучене и са толико марљивости и методе. Па чак и у Француској, где је проучавање насеља један потребан одељак за сваку обласну монографију, ми, пише Сион, немамо ничега овако систематског и ми још не би могли да израдимом карте сличне овима које претстављају распрострањење типова села, типова кућа, ни да покажемо уопште утицај једног облика рељефа на локализовање људских насеља. Још би мање могли да покажемо како су се ова, пошто су створена, увећавала, развијала и ројила“.¹³

Задржавајући се на другом делу *Балканско Полуострво*, у коме се говори о психичким особинама Јужних Словена, Сион указује на главне црте (инстинкт за дружељубљем; узајамну помоћ у пољским радовима; гостољубље; тесну повезаност; способност за прилагођавањем итд.) „помоћу којих Цвијић успева да дефинише психички тип једне области са тачношћу која је довољна“, па наставља и пише: „Цвијић се од 1887 до 1915 год. на многобројним екскурзијама служио директним проматрањима обухватајући све југословенске земље, чије су етничке групе разнолике. А да би боље ухватио ту разноликост, често је употребљавао и методу етнопсихичких пресека коју је допуњавао индиректним проматрањем, искоришћујући често етнографске податке, нарочито оне које дају ношња, дијалекти, разнолик облик кућа, а нарочито фолклор са својим легендама и народним поезијом, чије се богатство и лепота мењају према областима“. Најзад, Сион указује и на оно што Цвијић није рекао, а то је: „да овај посао претпоставља изузетан дар. Уз најдетаљнију прецизност... мора ићи дух који осећа финоћу, и то у ономе што је најсутилније, као психолошка пенетрација и као смисао за нијансе“. „Треба много година“, пише Сион, „готово цео живот проведен у земљи, да се разазнају најопштије и најинтимније црте у духу и срцу најширих народних маса. Ако се хоће да процени интензитет разних утицаја, треба бити способан за анализирање, у исти

¹³) Жил Сион: *op. cit.*, с. 276, 280, 281, 282.

мах и природних и социјалних услова и знати економске прилике као и етнографију и историју. Јужни Словени били су срећни, што је сличан програм код њих извршен“, завршио је професор Жил Сион.¹⁴

Осим ових, Цвијић је дао и низ других радова од великог значаја за познавање наше земље и Балканског Полуострва. Да поменемо само *Основе за географију и геологију Македоније и Сјаре Србије* (три књиге, са 160 штампаних табака великог формата, Београд 1906, 1911) монументално дело, разнолике и богате садржине. У овим књигама поред расправљања и решавања географских проблема налази се и читав низ расправа о становништву, и ту се Цвијић показује „као уметник у стилу и описивању“. За дивљење је“, пише професор Јиржи Данеш, „његово богатство израза и смисао за описивање детаља, нијансе боја и за особине природе и човека“.¹⁵

У *Основама* Цвијић износи своја многобројна и драгоцену запажања о нашем и о другим народима јужних и суседних крајева Балканског Полуострва. „Та су опажања од двоструког значаја: прво, што су сасвим нова и претстављају знатним делом права открића о етничким приликама једног дотле слабо познатог и погрешно описиваног света, а друго, што су то све опажања баш једнога тако одличног посматрача и знаоца какав је могао бити само Цвијић. Резултат ових Цвијићевих истраживања јесу и његова *Премајрања о етнографији македонских Словена*, где он даје објективну оцену и решавање т. зв. македонског питања“. Истичући значај Цвијићевих *Основа*, професор Јован Ердељановић пише „Да у свом животу није ништа више урадио, довољан би био овај сјајни научнички подвиг његов да му обесмрти име“.¹⁶

Цвијић је, осим тога, и у низу чланака објављених у четири књиге под насловом *Говори и чланци* износио и пред нашим и пред страним светом своје погледе о етничким приликама код Јужних Словена и код балканских народа, истицао је идеју о решавању етничких проблема код балканских народа, затим о народном јединству, о основама јужнословенске цивилизације итд. итд.¹⁷ „Цвијићев научни рад променио је из основа наша знања о Балканском Полуострву. До његове појаве оно је било скоро тераинкогнито, а данас претставља најбоље испитану област на земљиној површини“, рекао је професор Јиржи Данеш, пишући 1925 год. о Јовану Цвијићу.¹⁸

Колико је Јован Цвијић био одушевљени радник на овоме послу и колико га је ценио показале ових неколико редака: „Кадгод смо“, пише професор Ердељановић, „ма и узгред поменули *Насеља* и проматрања те врсте, изнета у разним његовим радовима, Цвијић је с читим

задовољством говорио да ће то бити најлепши и најтрајнији споменик који ћемо за собом оставити, и који ће тек наше далеке генерације умети достојно да цене“.¹⁹

Међутим, Цвијићев рад, као што смо видели, схваћен је и правилно оцењен много раније, па и данас, на дан тридесетогодишњице од његове смрти, одајемо му признање са дубоком захвалношћу за све што је учинио за нашу науку. Слава му и хвала!

¹⁹) Јован Ердељановић: *op. cit.*, с. 202.

¹⁴) Жил Сион: *op. cit.*, с. 283.

¹⁵) Јиржи Данеш: *op. cit.*, с. 12.

¹⁶) Јован Ердељановић: *op. cit.*, 207.

¹⁷) Јован Ердељановић: *op. cit.* 208.,

¹⁸) Јиржи Данеш: *op. cit.*, с. 33.